

Oscar Zoetman

Kosmopolitisme:

vroeger niet, nu niet, nooit niet¹

De *Nexus Conference 1999* ging over de positie van het kosmopolitisme in onze samenleving. Daarbij stond de vraag centraal welke waarde de idealen van het kosmopolitisme voor onze hedendaagse politieke, culturele en persoonlijke identiteit kunnen hebben. Een verslag.

Is er in onze maatschappij nog plaats voor kosmopolieten? Op het eerste gezicht ben je geneigd te stellen van wel. Het wereldomspannende netwerk van satellieten, de opkomst van de massamedia en vooral het internet hebben onze aardbol tot een 'Global Village' gemaakt. Of iemand zich nu bevindt in Londen, Berlijn, New York, Sydney of Tokio, de hedendaagse mens zal er moeiteloos zijn draai vinden. Thuis? Dat is deze eeuw de wereld. Reden genoeg voor een juichstemming in het kamp der kosmopolieten, zo lijkt het.

Toch berust die gedachte op een denkfout, stellen de organisatoren van de *Nexus Conference 1999* die op 8 oktober jongstleden in de Aula van de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg werd gehouden. In het voorwoord van het programmaboekje van de conferentie, schrijft Rob Riemen, directeur van *Nexus*, dat globalisme de wereld heeft gereduceerd tot een monocultuur: 'Er is slechts één taal, overal zijn dezelfde vormen, gebruiken, kleding, en uiteraard dezelfde interesses. Het globalisme kent slechts één waarde: geld. Alle andere waarden die er in het leven bestaan, zijn aan deze ene waarde ondergeschikt.' Kosmopolitisme respecteert juist culturele verschillen. In de cultuurpessimistische visie van *Nexus* is de 'Global Village' de wereld van het hypermaterialisme; 'McWorld'; de wereld kortom,

- 1 Verslag naar aanleiding van de *Nexus Conference 1999*, die op 8 oktober jl. te Tilburg werd gehouden. De conferentie 'No Place for Cosmopolitans?', was de eerste in een serie van vier, voortgezet in respectievelijk New York, Jerusalem en New Delhi. URL: <http://www.kub.nl/nexus/activ/cosmopol.htm>. Ik dank mijn medeconferentieganger Ralf Futselaar voor zijn aantekeningen en medewerking.

zoals die wordt geschetst in de film *American Beauty* (1999). 'It's understood that Hollywood sells Californication' zingen de Red Hot Chili Peppers op hun laatste CD. Misschien dat *Californication* ooit ingang vindt als populair pejoratief voor lastig te hanteren begrippen als amerikanisering, mondialisering of globalisering.²

Het kosmopolitisme heeft dus niets gemeen met globalisme. Globalisme lijkt volgens Riemen eerder nog verwant te zijn met nationalisme. Beide gaan ze immers uit van de superioriteit van een monocultuur. En voor zover de wereld niet wordt geregeerd door het globalisme, valt ze wel ten prooi aan de ideologie van het nationalisme. Ook multiculturalisme haalt het moreel gezien niet bij het kosmopolitisme, schrijft Riemen, omdat het uitgaat van het naast elkaar bestaan van verschillende culturen. Voor een kosmopoliet is lijdzame tolerantie evenwel niet genoeg. Een kosmopoliet moet geïnteresseerd zijn in andere culturen. Dat lijkt een mooie boodschap voor allen die klagen over de vermeende Nederlandse overvloed aan tolerantie jegens minderheden. 'Leer tolerant te zijn door eerst te erkennen waar je last van hebt', stelde de filosoof Paul van Tongeren in een interview in *Trouw*.³ Tolerantie vereist volgens hem een actieve interesse in andere culturen. Het kosmopolitisme zou ons wellicht die weg kunnen wijzen.

Omdat het *Nexus Instituut* zich ten doel heeft gesteld het Europese cultuurgoed in al zijn volheid en samenhang te bestuderen teneinde contemporaine vraagstukken te kunnen duiden, is er reden genoeg eens te onderzoeken hoe het ooit in intellectuele kringen zo gevierde kosmopolitisme in deze wereld valt te plaatsen. Want, zo rijst de vraag, zou een herwaardering van het kosmopolitisme geen hanteerbaar alternatief kunnen zijn voor de problemen waarvoor het nationalisme en het globalisme ons stellen?

Tijdens de openingsdiscussie werd gedebatteerd over de identiteit van een kosmopoliet. Een snelle observatie van het publiek en de deelnemers leerde, voor zover die groep maatgevend was, dat die identiteit zich liet kenmerken door een respectabele leeftijd, elleboogstukken en veel corduroy. De deskundigen stelden bovendien vast dat een kosmopoliet een breed

2 Zie o.a. het themanummer 'Amerikanisering', *Groniek*, 146, oktober 1999, en Rob Kroes, 'Americanisation: What are we talking about?', in: Ibidem e.a. ed., *Cultural Transmissions and Receptions. American mass culture in Europe* (Amsterdam 1993).

3 Chris Rutenfrans, 'Tolerant word je pas als je weet waar je last van hebt', interview met Paul van Tongeren, *Trouw*, 1 september 1999, 12.

ontwikkelde figuur is, die interesse toont in andere culturen en zich daarvoor overal thuis voelt. Dat *Bildung* een belangrijk ingrediënt van het kosmopolitisme is, had men reeds uit het programmaboekje kunnen opmaken.

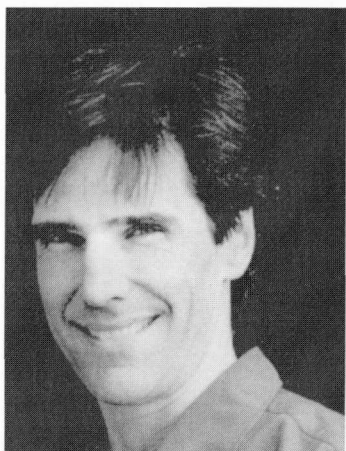
In het tweede deel van de conferentie kwam men tot de kern van de zaak: welke rol speelde en speelt het kosmopolitisme in onze maatschappij? De materie werd er een stuk interessanter door. Mark Anderson, hoogleraar Duits en vergelijkende literatuurwetenschappen aan de *Columbia University* in New York, stelde in zijn betoog het negatieve beeld van de kosmopoliet centraal. Eigenlijk was het vanaf het ontstaan van de natiestaten al misgegaan met het imago van de kosmopolieten, meende Anderson. Hij nam het Duitse Keizerrijk als voorbeeld. In de negentiende eeuw werd het kosmopolitisme vooral in het Duitse keizerrijk beschouwd als een decadent verschijnsel dat de integriteit van de eigen natie aantastte. Kosmopolieten werden verdachte sujets. Het probleem van het Duitse kosmopolitisme was, dat het kosmo-politisme werd beschouwd als een Frans verschijnsel. En met de teloorgang van de 'Franse' Heinrich Heine.

Verlichtingsidealen na de Franse bezetting, kwam de xenofobie. Alles wat wezensvreemd was, moest het ontgelden. Dat gold voor Franse cultuuruitingen, maar ook voor de Duitse joden. Maakten de joden tenslotte geen deel uit van een internationale gemeenschap? Hun loyaliteit lag niet in Duitsland, dus moesten zij wel kosmopolieten zijn. En een internationaal 'Weltburgertum', viel niet te rijmen met het Duitse nationalisme. Het tragische was dat de meeste Duitse joden in werkelijkheid trachtten te assimileren in de Duitse samenleving. Weinigen zagen in dat hun streven naar assimilatie nooit de sterke xenofobische stroom zou kunnen overwinnen. Slechts een enkeling als de joods-Duitse dichter Heinrich Heine beseftte dat en verkaste in 1931 naar Frankrijk, dat overigens niet minder antisemitisch was, zoals Anderson fijntjes opmerkte. Heine leidde zijn leven als kosmopoliet en zag, naar eigen zeggen, de Thora als zijn draagbare vaderland. Anderson maakte overtuigend duidelijk dat voor de

kosmopoliet vanaf de opkomst van het nationalisme de tekenen niet gunstig waren.

Een voordracht over de bloeiperiode van het kosmopolitisme had in deze klaagzang over de teloorgang en het slechte imago ervan niet misstaan. Dát het kosmopolitisme ooit beter tijden heeft gekend, moest daarom maar voor waar worden aangenomen. Dat is bijzonder spijtig, want tot ver in de jaren dertig waren kosmopolieten bijvoorbeeld goed vertegenwoordigd in het Amerikaanse intellectuele milieu. Kosmopolitische intellec-

Michael Ignatieff. Uit: Michael Ignatieff, *Blood and belonging* (New York 1993).

tuelen als Phillip Rahv en Dwight Macdonald lanceerden meer dan eens toonaangevende discussies in bladen als *Partisan Review*. Deze Amerikaanse, of beter nog New Yorkse groep kosmopolitische intellectuelen bestond voornamelijk uit tweede generatie joodse Amerikanen. Zij omarmden het kosmopolitisme om het in hun ogen benauwende joodse milieu te ontvluchten. Over deze intellectuelen zijn talloze goede tot zeer goede monografieën verschenen.⁴ Een verhandeling over hen had de historische kant van de conferentie zeker meer gewicht gegeven.

Verreweg de meest interessante voordracht van de conferentie werd gehouden door Michael Ignatieff, BBC-coryfee, televisiemaker, historicus en schrijver. Ignatieff stelde het bestaansrecht van de kosmopoliet aan de orde, door het kosmopolitisme te vergelijken met het globalisme, het internationalisme en het multiculturalisme. Haarfijn legde hij bloot aan welke tegenstrijdige randvoorwaarden een kosmopoliet moet voldoen om die status te verkrijgen. In tegenstelling tot het globalisme mag het kosmopolitisme dan uitgaan van de waardering voor culturele verschillen, niettemin was de voertaal van het congres Engels. En niet voor niets, volgens Ignatieff. Hij was de mening toegedaan dat beperkte kennis van een taal het begrip van een cultuur tot in haar finesses sterk beperkt.

4 Om maar enkele te noemen: Terry A. Cooney, *The rise of the New York Intellectuals. Partisan Review and its circle* (Madison en Londen 1983); Alexander Bloom, *Prodigal sons. The New York Intellectuals & their World* (New York en Oxford 1986); Maarten van Rossem, *Het radicale temperament. De dubbele politieke beking van een generatie Amerikaanse intellectuelen. 1934-1953* (Utrecht 1983).

De Babylonische veelheid van talen zal het kosmopolitisme daarom altijd in de weg staan. Een volgende ambiguïteit ontwaarde Ignatieff in het besef dat het kosmopolitisme historisch kan worden gezien als een aanval op het nationalisme. Een kosmopoliet kiest zijn identiteit, terwijl die van de nationalist is gebaseerd op een lotsbestemming. Toch is een kosmopoliet in zijn keuze in hoge mate afhankelijk van de staat. De staat garandeert de kosmopoliet immers zijn paspoort waarmee hij vrij kan reizen. Dat paspoort is dus onontbeerlijk voor het wezen van het kosmopolitisme.⁵ Veel mensen leven echter in onvrijheid. Zij hebben niet de keuzevrijheid van een kosmopoliet omdat zij het voorrecht van het vrij reizen eenvoudigweg moeten ontberen. Als we het kosmopolitisme verdedigen, meende Ignatieff, moeten we de nationale verworvenheden niet uit het oog verliezen. Je moet je het kosmopolitisme dus kunnen veroorloven en dat maakt het wat *Salonfähig*, een geesteshouding van de *Happy Few*.

Aan de andere kant heeft het kosmopolitisme op het multiculturalisme voor, dat het laatste verschijnsel uitgaat van een verworven nationale identiteit. Het kosmopolitisme betekent volgens Ignatieff echter dat wij geen gevangenen zijn van een raciale identiteitsgrond of iets dergelijks, maar dat het meer een morele houding is die uitgaat van de gelijkwaardigheid van culturen. Maar in dat egalitarisme van culturen schuilt tegelijk ook het gevaar van kosmopolitisme, stelde Ignatieff. Hij plaatste het internationalisme tegenover het kosmopolitisme. Pijn, zo vond Ignatieff, is een universeel principe en daaromheen zou je volgens hem een model kunnen bouwen. Pijn is echter niet voor iedereen identiek. In sommige landen wordt vrouwen om culturele redenen pijn gedaan. Denk aan besnijdenissen. Een zuiver op de graat zijnde kosmopoliet moet die pijnlijke gebeurtenissen beschouwen als een deel van die specifieke cultuur. Het kosmopolitisme heeft daardoor iets stoïcijns. Een internationalist daarentegen kan gruwelijke zaken zonder morele scrupules als gruwelijk aanmerken en desgewenst vanuit een internationaal rechtsprincipe hard aanpakken.

Ondanks dit bezwaar kan het egalitaire kosmopolitisme in principe nobeler lijken dan het internationalisme dat tenslotte onverbloemd is gebaseerd op westerse normen en waarden. Maar, zo hield Ignatieff indachtig, is het kosmopolitisme niet minder een creatie van één enkele cultuur? Het kosmopolitisme is in wezen tenslotte niets meer dan een transplanta-

5 Zie: Gerard Groeneveld, 'Het onvermijdelijke paspoort', *de Volkskrant*, 20 november 1999, 7R.

tie van verlichte Noord-Atlantische idealen. Ignatieff legde in zijn betoog de paradoxen in het kosmopolitisme pijnlijk bloot. Kosmopolieten zouden zich volgens hem daarom eerst moeten bezinnen op de beperkingen en grondslagen van hun overtuiging alvorens het kosmopolitisme zalig te verklaren. Dat er tegenstrijdigheden in het kosmopolitisme liggen besloten, zou tijdens de rest van de conferentie voortdurend blijken.

In het derde deel van de conferentie werd nader uitgewerkt waar de culturele en intellectuele transmissie van het kosmopolitisme plaatsvindt. Het debat dat meer inzicht moest geven in de culturele aspecten van het kosmopolitisme bracht weinig vuurwerk. De debaters waren het al snel met Pierre Audi, de artistiek directeur van de Nederlandse Opera, eens dat het kosmopolitisme is gebaat bij het breed uitdragen van sterk cultureel bepaalde kunst. Typisch Hollandse kunst hoort in het Louvre te hangen, typisch Franse kunst in het Guggenheim te New York enzovoort. Kunst moet de uitdraging zijn van één enkele cultuur. Het kosmopolitische in deze cultureel bepaalde kunst gaat schuil in de wereldwijde receptie ervan. De debaters gruwden allen van aan – om maar vast een voorzet te geven – *Californication* onderhavig zijnde kunst. Dat maakte Marina Mahler, kleindochter van de componist en verder vooral actief in gelijknamige verenigingen, bijvoorbeeld duidelijk door te stellen geschokt te zijn door de graffiti die zij aantrof in Tokio. Het bleef onduidelijk of ze in plaats van die uiting van wereldwijd monoculturalisme liever fraai gestileerde Japanse karakters had gezien.

Hoe monotoon is de wereld eigenlijk aan het worden? De filosoof Hans Achterhuis schreef een essay over dat probleem, waarin hij als voorbeeld Stefan Zweig aanhaalde.⁶ Zweig had reeds in 1925 in zijn opstel, 'De monotonisering van de wereld', gewaarschuwd voor iets dat voor globalisme door kan gaan. In Zweigs tijd, zo stelde Achterhuis, werd de cinema bijvoorbeeld beschouwd als een uitermate plat medium dat slechts ter vermaak van het plebs kon dienen. Tegenwoordig twijfelt niemand aan het bestaan van een artistieke cinema met een typisch Frans, Japans, Amerikaans of Nederlands karakter. Het is derhalve niet onlogisch te veronderstellen dat het globalisme regionale verschijningsvormen kent.

Door de bank genomen eisten de debaters van de kunstenaars en intellectuelen dat zij hun eigen cultuur in hun werk laten doorklinken. Door hun eigen kunst en ideeën in andere culturen te verspreiden, zal het res-

6 Hans Achterhuis, 'De monotonisering van de wereld', *Trouw*, 21 augustus 1999, 27.

pect en de interesse voor andere culturen kunnen worden bewerkstelligd. Goed beschouwd betekent dat dat culturele homogeniteit in een bepaald gebied, wederzijds respect zal waarborgen, mits die culturele homogeniteit multilateraal wordt uitgedragen en aanvaard. Het is de vraag of die ambigue boodschap door iedereen begrepen zal worden.

Het daaropvolgende debat tussen de kunsthistoricus Sarat Maharaj en de filosoof Pierre Hassner, ontspan zich in lange monologen. De twee vertoonden nauwelijks wisselwerking. Op deze conferentie bleek maar weer eens dat grote namen geen flitsende inzichten of heftige discussies teweeg hoeven te brengen. Vooral het gebrek aan discussietijd na afloop van iedere inleiding was daaraan debet. Het werd nog even spannend tijdens het debat over de uitgeverswereld onder leiding van Youri Albrecht, parlementair redacteur van *Vrij Nederland*, dat werd gevoerd tussen de even charismatische als zelfingenomen uitgever Roberto Calasso en zijn coreferenten Samuël Brussell, auteur, vertaler en uitgever, en Hans Maarten van den Brink, hoofdredacteur van de VPRO televisie. Toen de geestige Calasso, directeur van de roemruchte uitgeverij Adelphi te Milaan, wat al te bewonderend naar de mond werd gepraat, verzuchtte de nog jonge Albrecht - plat globalistisch citerend uit de film *Pulp Fiction* - 'Gentlemen, let's not start sucking each others dicks yet.' Kennelijk niet het soort humor waarom kosmopolieten plegen te lachen, want het werd ijsig stil in de zaal. De licht aangeslagen Albrecht beperkte zich verder tot het uitleiden van het debat.

Is er in deze maatschappij nog plaats voor kosmopolieten? Eerder stelde ik al dat in die vraag een vraag naar het algemene nut van het kosmopolitisme ligt verborgen. Anders zou de conferentie niets meer zijn dan een forum voor naar vergane tijden hunkerende mopperaars. Tijdens de avondsessie van de *Nexus Conference*, zou het thema zijn nut moeten bewijzen. Onder leiding van Ruud Lubbers werd gesproken worden over de Europese identiteit en de plaats daarin van het kosmopolitisme. Om kort te gaan: hoe verhoudt de Europese politiek zich tot het kosmopolitisme? Het zou een verwarrende paneldiscussie opleveren.

In zijn inleidende betoog stelde Prof. drs. Ruud Lubbers dat de Europese Unie node zit te wachten op kosmopolieten. Otto von der Gablentz, oud-ambassadeur van Duitsland in Nederland, zette dat betoog voort. Hij meende dat een kosmopoliet geen internationalist is, omdat een kosmopoliet een thuis heeft. Zijn kracht is volgens Von der Gablentz dat hij overal kan functioneren. Tot zover had hij goed opgelet tijdens de con-

ferentie, maar daarna betoogde hij dat iedere Europeaan kosmopoliet moet zijn, omdat problemen tegenwoordig op wereldschaal worden aangepakt in plaats van op het niveau van de natiestaat. Europa is meer dan een reeks landen, vond Von der Gablentz. Europa is een entiteit. En daar ging hij in de fout. Als gevolgtrekking daarvan vond Von der Gablentz namelijk dat het onderwijs in Europa moest worden geüniformeerd: één universitaire standaard, één geschiedenisboek, één televisiezender etcetera. Hij hield een warm pleidooi voor de unificatie van de Europese kennissamenleving. De debaters van de dagsessies zullen hebben gegruid van deze *Gleichschaltung* van onderlinge verschillen.

Niet alleen Von der Gablentz begreep het begrip kosmopolitisme niet. Ook Lubbers en Ad Geelhoed, secretaris-generaal van het ministerie van algemene zaken, masseerden het concept kosmopolitisme, al dan niet bewust, in Europese richting. Dat resulteerde ronduit in een aberratie van het kosmopolitisme waarover eerder die dag was gesproken. Van de aanwezige politici toonde slechts Bernard de Montferrand, Frans ambassadeur in Nederland en trouwe narco-rapporteur van Chirac, zich het concept meester. Hij meende dat het negeren van de onderlinge verschillen tussen de Europese lidstaten verdere Europese integratie in de weg stond. Dat was klare kosmopolitische taal. De eerder aangehaalde Van Tongeren parafraserend zou dat iets opleveren als: 'Leer te integreren door eerst te erkennen wat de verschillen zijn.'

Ook Aleksa Djilas, socioloog en historicus, onttrok zich aan de Europese hoera-stemming. De Joegoslaaf, die vanwege zijn hulp aan dissidenten en politieke gevangenen in 1980 politiek asiel in Engeland kreeg, moet hebben vermoed dat zijn aanwezigheid op een conferentie over kosmopolitisme kort na de luchtoorlog tegen Servië wellicht wat suspect was: 'Inviting me on a conference on cosmopolitanism is like inviting a beggar on a conference on high finance.' Zijn betoog concentreerde zich op de botsing die hij ontwaarde tussen de realiteit en het idealisme van de Europese Unie en illustreerde dat aan de hand van de Kosovo-crisis. Het Europese idealisme dat van multi-etniciteit op de Balkan uitging, had daar een funeste uitwerking. Djilas toonde aan dat idealisme en hypocrisie vaak dicht bij elkaar liggen. Hij schetste het verleden van de Balkan, waar etnische zuiveringen eerder regel dan uitzondering zijn. Toch viel de internationale gemeenschap vooral over de etnische zuivering van Kosovo, terwijl etnische zuivering op de Balkan niet louter een Servische bezigheid is. 'But do you agree with them', vroeg Ignatieff hem. Djilas had slechts willen

aantonen dat de Balkan niet rijp was voor het kosmopolitisme zolang het gebied de nationalistische krachten nog niet had weten te beteugelen. Djilas legde een verband tussen de homogeniteit en het liberale gehalte van een land. Kosmopolitisme wordt in die optiek een intellectueel speeltje van homogene staten. Op de heterogeen bevolkte Balkan is het volgens Djilas eerst zaak oplossingen te zoeken binnen het noodzakelijke kwaad van de natiestaat. Voorlopig zal het een keuze zijn tussen een moderaat nationalisme en een extreem nationalisme. Niemand weet tenslotte hoe je van grenzen afkomt. Zelfs het kosmopolitisme valt of staat, zoals Ignatieff eerder betoogde, bij de natiestaat. 'That is the poverty of Liberalism', zei Djilas. De huidige situatie op de Balkan is uitzichtloos. Djilas voorspelde dat het kosmopolitisme daarin geen verandering zal kunnen brengen. Je kunt hem nauwelijks ongelijk geven. 'Het klinkt paradoxaal, maar alleen Servië is nog multi-etnisch', sprak Hans Achterhuis onlangs wrang over het tweeslachtige en onrealistische multi-etnische NAVO-beleid in Kosovo.⁷

Djilas' pleidooi maakte eens te meer duidelijk dat het kosmopolitisme geen politiek concept is, maar een individuele idealistische geesteshouding die, toegepast in de politieke besluitvorming, mogelijk catastrofale gevolgen kan hebben als de grondbeginselen ervan niet rijmen met de politieke realiteit. Gedacht vanuit het corpus van opgedane kennis over het kosmopolitisme zou een cynicus zelfs kunnen stellen dat de wereldwijde vorming van homogene natiestaten - desnoods door middel van etnische zuiveringen - een kosmopolitische oplossing van alle internationale problemen zou kunnen zijn. Is er plaats voor het kosmopolitisme? Cultureel en intellectueel gezien allicht, maar aan een politieke manifestatie ervan is onze maatschappij voorlopig nog niet toe.

7 Ralf Bodelier, 'Filosoof Hans Achterhuis: 'Ik wil politici zonder moraal'', *Intermediair*, (8) 24 februari 2000, 12-13, aldaar 12. Zie voor kritiek op het Kosovo-beleid van de NAVO bijvoorbeeld: Michel Maas, 'Multi-etnisch Kosovo betekent prikkeldraad', *de Volkskrant*, 11 maart 2000, 5.